

Vajda Júlia

Emlékezés a Gonoszra

Nos hát éppen ez a szükségképpen feledékeny állapot, amelynek a feledés erő, a *szilárd* egészség egy formáját jelenti, tenyésztett ki önmagában egy ezzel ellentétes irányú képességet, az emlékezetet, amelynek segítségével bizonyos esetekben a feledékenység működését felfüggeszti, nevezetesen pedig olyan esetekben, amelyekben ígérni kell: egyáltalában nem arról van szó, hogy passzívan nem tudunk a már egyszer belénk rögződött benyomásoktól megszabadulni, hogy ne tudnánk megemészteni a már adott szót, nem tudván szabadulni tőle, hanem egy aktív *akarat*ról, amely nem is *akar* megszabadulni tőle, a már egyszer akart valami folytonos és állandó, további akarásáról, tulajdonképpen az *akaras emlékezetéről*...

Friedrich Nietzsche

A soá emléke megemészthetetlen. Megemészttése vagy legalább emészttése, az emészttésére tett kísérlet ugyanakkor elengedhetetlen ahhoz, hogy újra élni tudjunk, hogy újra írhasunk verset, hogy újra szerezhessünk zenét, hogy újra élvezhessük az életet. Mit tehetünk ekkor? Van-e mód arra, hogy a megemészthetetlen emlékekkel megterhelt gyomorral ismét bízzunk abban, hogy van értelme az életnek? Hogy ha egyszer megtörténhetett az, ami az *akaras emlékezetének* a totális felfüggesztése, európai kultúránk mindennemű erkölcsi alapjának megszegése okán megtörtént? Ha egyszer oda juthattunk, hogy zsidó-keresztény erkölcsi-ségünk legalapvetőbb parancsainak megszegését halálgyárak sűrű füstje jelezte? Immár nem tehetünk mást, mint hogy erre emlékezünk.

De hogyan? Az emlékezés nem könnyű a gyászolóknak, ha értelmetlen halált gyászol. De nem könnyű annak sem, aki az emlékezésben saját bűnével találja szemben magát. Talán

ezért is telt el oly sok idő, mire az emlékezés a legtöbb országban formát ölthetett, mire az emlékek megoszthatókká váltak. Talán ezért kellett felnőniük új nemzedékeknek, akiknek kérdései kapcsán a meg nem emészttett emlékek elindíthatták a kollektív emlékezés folyamatát. S talán ez lehet az oka annak is, hogy híressé vált mondatában James E. Young még 1988-ban is azt fogalmazta meg, hogy „minden ország nemzeti múzeumában és archívumában egy másik holokausztot találtam; és időnként egyáltalán nem találtam holokausztot”¹.

Az emlék, az emlékezés kinek-kinek a sajátja. A közös emlék is. Hisz ki-ki a maga módján emlékezik. De az egyéni különbségen túl is, nem emlékezhet ugyanúgy a gyászoló, s akit büntudat gyötör, de nem emlékezhet ugyanúgy az sem, aki maga gyászol, mint aki felmenői gyászában osztozik csupán, de az sem, akit saját tettei vagy tétlensége felett érzett büntudata kínoz, mint aki felmenői tetteivel szemben áll értetlenül.

Az emlékmű az emlékezés megtestesülése. Általában olyasmire emlékezünk, s emlékeztünk általa, amire büszkék vagyunk. Történelmi dicsőségünknek, elődeink hősiességének, hősi halottainknak állítunk vele emléket. Az emlékmű arra hívja fel az előtte elhaladót, hogy álljon meg egy pillanatra, s emlékezzék a dicső tettekre, s hajtson fejet azok előtt, akik véghezvitték. De ki lehetne büszke, kire és mire, a soá kapcsán? S hogyan emlékezzünk akkor, ha büszkék már nem lehetünk? Adjuk akkor fel, s ne is állítsunk emlékműveket? Törődjünk bele, hogy az emberiségnek a huszadik századot fémjelző legnagyobb rémtettére boruljon a feledés homálya, netán szoruljon vissza pusztán az individuális, legfeljebb a családi emlékezetbe? De hisz ezzel az *emlékezni akarás, az ígérni tudás*, Nietzschevel szólva a morál megszűnését, s vele együtt európaiságunk, európai kultúránk továbbélését is kockáztatnánk. Hisz ha nem emlékezhetünk a soára, akkor többé nem tudhatunk ígérni, akkor többé nincsen olyan morál, amelyhez nietzschei közerkölcsű ember is tartani tudja magát. S nem emlékezhetünk mindarra, ami emlékezni akarásunk e tragikus felfüggesztése előtt történt. Úgy kell új életet

kezdenünk, hogy feladjuk korábbi tradícióinkat és kultúránkat, nem emlékezhetünk sem Goethére, sem Bachra, de Descartes-ra, sőt Arisztotelészre sem.

Emlékeznünk kell, hisz az emlékek felszínre hozása, felszínre hozása az egyén élni tudását is szolgálja. Hisz szégyenről és megaláztatásról beszélni önmagában is nehéz. De kibeszéletlenül együtt élni vele majdhogynem lehetetlen. A felejtés forszírozása, a szörnyűségekről való beszéd társadalmi tilalma bezár a betegítő titkok közé. Sőt, mi több, áthatolhatatlan falat von a nemzedékek, apák és fiak közé. De lehet-e dicsőséget megőrkítő emlékművekkel azonos módon megnevezett alkotásokon keresztül küzdeni a felejtés ellen? Lehet-e olyan emlékműveket létrehozni, amelyek valójában nem Denkmalok, hanem Mahnmalok², figyelmeztetőművek. Hogy soá-emlékművek születnek, s számuk gyarapszik, arról tanúskodik, úgy érezzük, ezzel is meg kell próbálkoznunk. Kultúránk megmentéséért, egyéni és kollektív történelmünk kontinuitásának megőrzéséért, az egyén életlehetőségeinek megőrzéséért folytatott erőfeszítéseink öltének alakot azokban az alkotásokban, melyek a soára emlékeztetnek.

Valószínűleg mindannyian ismerjük Adorno nevezetes mondását: Auschwitz után többé nem lehet verset írni. Én ezt, ugyanilyen tágan értve, úgy módosítanám, hogy Auschwitz után már csakis Auschwitzról lehet verset írni.

Csak hogy – másrészt – Auschwitzról egyáltalán nem könnyű verset írni. Van itt egy kimondhatatlanul súlyos ellentmondás: a Holocaustról, erről a felfoghatatlan és áttekinthetetlen valóságról egyedül az esztétikai képzelet segítségével alkothatunk valóságos elképzelést. Viszont a Holocaust elgondolása önmagában véve olyan roppant vállalkozás, olyan vállalat rokasztó szellemi feladat, hogy többnyire meghaladja a vele küszködők teherbíró képességét. Mivel megtörtént, még elképzelni is nehéz. (...) Halmazatban a gyilkosság képei csüggesztően fárasztóak: nem indítják meg a fantáziát. Hogyan lehet esztétikum tárgya a borzalom, ha nincs benne semmi eredeti? Példaszerű halál helyett a pusztá tények csupán hullahegyekkel szolgálhatnak.

Kertész Imre

Az emlékműben nem a múlt, s nem is annak emléke ölt alakot. Az emlékezés folyamata, a múlttól alkotott képzeletünk, a múlttal folytatott párbeszédünk testesül meg benne, s válik anyagi valójában újra és újra megfogalmazódó szövegünk részévé. A soá emlékművei azt a nyelvet keresik, amely lehetővé teszi a soára való emlé-

kezést. Verset írunk általa a soáról. S hogy milyet, s miként, az függ az alkotó szándékától, de az azt befogadó közösségtől is.

Hisz minden emlékmű üzenet is egyben. Akik állították, üzennek rajta keresztül megcélzott közönségüknek. Elbeszéli általa, hogy ők mire és hogyan emlékeznek. Hogy mi számuk-

ra az, amit felidéznek, aminek emlékezetben tartását szeretnék kérni a befogadótól is. Az emlékmű alakja, anyaga, elhelyezése az a nyelv, amelyen szól hozzánk, amellyel értelmezi számunkra az eseményt, amelyre emlékeztetni kíván, amelyet szeretne örök időkre eszünkbe vésni. A soá emlékművei azt a nyelvet keresik, amely lehetővé teszi az arra való emlékezést. A soáról alkotott esztétikai elképzelésünk ölt benne alakot. James E. Young könyvének magyarul nehezen visszaadható címe (*The Texture of Memory*)³ e sokrétű folyamatra, az emlékmű anyag- és szövegszerűsége kettősének egymásba játszására utal. Az országokat és emlékműveiket sorra véve, közös múltunk e tragikus pillanatával való birkózásunkra tett különböző kísérleteinket elemzi.

A zsidóság az emlékezés népe, szokták mondani, hisz minden széderestén a „Beszéld el fiadnak!” parancsának engedelmességgel elbeszéli fiainak, a felnövekvő új nemzedékeknek az egyiptomi kivonulás történetét. Önazonosságát őrzi az emlékezésben, az exodus, az üldöztetésből való megmenekülés újra és újra elbeszélte történetében. Tévednénk azonban, ha azt gondolnánk, hogy a nép, mely a galutban évszázadokon át az emlékezésen keresztül őrizte meg önmagát, a soát is természetes módon, könnyűszerrel illeszti be elbeszélendő történetei sorába. Félreértés lenne azt képzelni, hogy – hisz az áldozatnak, szemben a tettessel, nincs miért magyarázkodnia – számára nem kérdés, hogy mire és hogyan emlékezzék. Hiszen számára az emlékezés nem csak vagy nem feltétlenül csak az elvesztettekért érzett gyászt, az üldözők okozta kínok felidézését jelenti. Az emlékezés – legyenek bár keretei társadalmilag meghatározottak – egyéni. Az egyén az, aki benne újraírja saját történetét. S ő az, aki megélheti úgy is, hogy tettes és áldozat viszonyában az áldozat nem pusztán passzív elszenvedője a másik rémtetteinek. Hogy passzivitása valójában negatív aktivitás. Hisz tétlenségében nem tesz semmit az ellen, aminek áldozatává válik. Nem csak önmagáért, de társaiért, s általánosabban a világ elembertelenedése ellen sem tesz semmit, s passzivitásával – akarva-akaratlan – maga is a Harmadik Birodalom pokoli gépezetét szolgálja. Aki visszatekintve úgy éli meg, birka módra ment a vágóhídra, szégyenkezik. De szégyenkezik az is, aki, mint Primo Levi, úgy érzi, a valóban ártatlanok odavesztek, s aki életben maradt, csak a másik élete árán maradhatott élet-

ben. S a szégyenkező számára az emlékezés a megalázottság, a szégyen felidézését, újraélését is jelenti.

Azt gondolhatnánk, azokban az országokban, amelyek polgárai nem kell országukat, magukat bűnösnek érezzék, az emlékművek körüli viták nem szólnak másról, mint a tervezett emlékmű művészi megvalósításának adekvátságáról, hisz a cél egyértelmű: ha már a soá áldozatai bizonyos értelemben temetetlenek maradtak, az emlékmű segítse elő a rájuk való örök emlékezést, az értük viselt gyász megélését. S bár tudjuk, hogy a soá túlélőinek fogadtatása Izraelben nem volt egyértelmű (hisz – így a kibucok „őslakosai” – szemben az országukért hősiessé küzdő halucokkal, ők birka módra mentek a vágóhídra, s akik mégis életben maradtak, Izraelbe már a „készbé” érkeztek, nem küzdöttek meg országuk lakhatóvá tételéért), nem feltételeznénk azt, hogy komoly konfliktusokat okoz a soá áldozatainak való emlékműállítás. Young könyvét olvasva azzal kell mégis szembesülnünk, hogy az emlékezést e konfliktus, a galutból érkező túlélőknek és az országot építő honpolgároknak a soához való eltérő viszonya határozza meg. Azoknak, akik úgy érzik, megküzdöttek országukért, nehéz (volt) a soát is a nemzeti emlékezés, a nemzeti mitológia részeként elfogadniuk. Különös tekintettel a nemzeti mitológia és a vallási tradíció kapcsolataira, hisz a huszadik századi üldöztetés – a zsidó vallás felől tekintve – nem fogható az exodushoz, melyben az üldöztetésből isteni segítséggel szabadult meg a zsidó nép. Hiába, hogy az izraeli emlékezést nem terheli, gátolja sem a valódi tettesek, sem a tétlen szemlélőként tettesekké váltak bűntudata, a soára való emlékezés csak kevéssé, nehezen tud a gyászról szólni. Hiába, hogy a túlélők az országba nem bevándorlóként, hanem automatikusan honpolgárként érkeztek, az ő történetük – rajtuk vélhetően újabb fájó sebet ejtve –, a soá úgy kapott értelmet, mint ami a cionizmus eszméjét, a galutból való elmenekülést, a „hazatérést”, az országalapítást és -építést legitimálja. A túlélők s az elpusztított áldozatok szenvedése önmagában nem méltó a megőrzésre, állítják az emlékművek, hisz bennük együtt jelenik meg az áldozatokért viselt gyász és az országépítésért folytatott küzdelem. S a hangsúly esetenként ez utóbbira kerül, ahogy a gyász is legfőképpen a soában elpusztult gyermekeknek, az ő meg nem született gyermekeiknek, a potenciális izraeli

polgároknak szól. Így emelkedik ki a soá történései sorából a varsói gettólázadás is – hisz ez az egyetlen olyan esemény, melynek hősei „egy lapon említhetők” az izraeli hősökkel. De ez az üzenete annak is, hogy a jom hasoah, a soá áldozatainak emléknapja közvetlenül az államalapítás ünnepét megelőző örömnappal napjára került: a pusztulás az azt követő jóvátétel, a zsidóság hazára találása révén nyer végső értelmet. S érdekes módon az ily módon hősivé tett mítosz – Izraelben – leginkább a szocialista realizmus általunk jól ismert eszközeivel beszélhető el.

New Yorkban, az Ellis Island-i holokauszt-múzeumban merült fel bennem először a kérdés: ki és hogyan emlékezik a soára. Hisz a kiállítás, jóllehet tájékoztató pl. az eviani konferenciáról is, nem reflektál rá. Sőt Amerikát a „Nagy Megmentőként” mutatja be a látogatónak, rossz érzést keltve a hozzám hasonló kelet-európai zsidóban. Young könyvéből is azt olvashatjuk ki, hogy Amerikában az emlékműállítás az izraelihez hasonló dilemmát vetett fel, de sokkal explicitebb módon: ha az emlékmű a „nemzeti emlékezés” része, el kellett döntenie, hogy Amerika nemzeti mitológiájába csak az ország története vagy lakóinak története is beletartozik. Hogy, jóllehet Amerikára sokszor úgy tekintünk, mint egy országra, amelyben bárki – származásától, nemzetiségétől, vallásától stb. függetlenül – hazára lelhet, e hazára lelésnek határai vannak. Az első emlékművek körüli viták, amelyek sokszor nem vezettek el a tervek megvalósulásához, azt üzenték: az érezheti magát Amerikában maradéktalanul otthon, aki úgy válik amerikai, hogy korábbi történetét feladja, vagy legalábbis a privát szférába, esetleg saját kis közösségébe szorítja vissza, s nem tart igényt arra, hogy „megelőző életének” szenvedései a közös történelem és emlékezés részévé váljanak. Vagy negyven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a soá beemelhetővé váljék a nemzeti mitológiába is – a toleráns, a toleranciára nevelő amerikai önkép részeként, sokszor együtt gyászolva mindenféle genocídium áldozatait. De e folyamatban – Youngtól ezt tudjuk meg –, az emlékezés esetenként hamissá válik. A múzeumok, melyekben a látogató belépve egy „új identitást” kap, az üldözött gyermekét, s a kiállításon végighaladva az ő történetén keresztül arra kap lehetőséget, hogy „maga is átélhesse” az általa adoptált gyermek szenvedéseit, valójában hamis emlékezést hoznak létre: a látogató a múzeumi termeket végigjárva, s végül

azt elhagyva, magát is túlélőnek érezheti. A modern technika adta lehetőségek kiaknázása, a sok – nyilván a legjobb szándékkal készült – hollywoodi jellegű alkotás⁴ – sokszor kelt hasonló rossz érzéseket, fájdalmat azokban, akik számára a soá valódi személyes gyász, vagy legalábbis ahhoz hasonlóan élük meg. Ugyanakkor Amerikában – a meg nem épült, de sokszor közszemlére bocsátott tervek – sokkal inkább beindítanak egy közös gondolkodást, egy beszélgetést a soáról, mint azok, amelyek el is készültek. A néző, akit bevonnak a legalkalmasabb terv kiválasztásának folyamatába, amikor az általa kitöltött kérdőívvel „szavaz”, el kell gondolkodjék a neki abban feltett kérdéseken: „Miben segítenek nekünk ezek az emlékmű-tervek, hogy emlékezzünk a soáról? Hogyan segítenek minket abban, hogy felismerjük a holokauszt mai jelentőségét? Milyen tapasztalatot adhatnak át az egyénnek és a közösségnek?”⁵ S e gondolkodási folyamat sokszínűségéről tanúskodik az is, hogy a tervek s a megvalósult emlékművek a legkülönbözőbb képzőművészeti kísérleteknek is teret adnak.

A Harmadik Birodalomért való felelősségvállalásra egyedül Németországot, annak is a nyugati felét kényszerítette a világ. S hogy vannak az országban olyanok, akik e felelősséget magukra vették, s terhével birkóznak, arról nemcsak a Historikerstreit vitái, de formabontó emlékművei is tanúskodnak. Jochen és Esther Gerz hamburgi és Hoheisel kasseli Gegendenkmaljai (ellen-emlékművei) közönségüknek az emlékezés folyamatába való tevéleges bevonására tesznek kísérletet. Az előbbi által tervezett, a krematóriumok kéményére emlékeztető alumíniumból készült, négyzet alapú hasáb alakú emlékoszlop mellett az arra való „falra firkálásra” való felszólítás volt olvasható. S amikor egy darabot már sűrűn borítottak az emlékezés graffitijeit, azt lesüllyesztették a földbe, újabb szakaszt téve elérhetővé a falfirkájuk révén a soára reflektálni kívánók számára. Így süllyedt fokozatosan a föld alá az emlékezés oszlopa, tervezői szándéka szerint a feledést, a múlt, az emlékek elmerülését szimbolizálva, s ezáltal küzdve ellene, míg a falfirkák cenzúrázatlanágában az alkotóknak az a vágya jelent meg, hogy ne írják elő az emlékezés kívánatos módját, hogy megengedjék kinek-kinek a maga (akár a Harmadik Birodalmat éltető) módján való emlékezését. A hely kiválasztásában is az volt a legfőbb szempontjuk, hogy az emlékezést

a hétköznapi részévé tegyék: nem akarták oszlopokat kitüntetett, különleges helyen felállítani. Az oszlop a városnak egy olyan pontjára került, ahol az nem volt elkerülhető, ahol a járókelő akaratlanul is szembesül(t) vele (ameddig az el nem sülyedt teljesen). Azóta pedig egy tábla hívja fel a figyelmet arra, hogy vannak dolgok, amelyek csak akkor maradnak fenn, ha továbbra is megemlékezünk róluk.

Hoheisel ellen-emlékműve szintúgy egy láthatatlanná tett, de hangja révén a figyelmet magára vonó emlékmű révén kívánja az aktív emlékezést szolgálni. A kasseli városháza előtti téren a földbe fejjel lefelé beásott kút csobogása szándéka szerint a nemlétre, a megsemmisülésre való rákérdezésre kényszeríti a járókelőt. A beásott kút eredetijét egy Sigmund Aschrott nevű zsidó vállalkozó adományozta a városnak, ezért rombolták le a nácik 1939-ben. Hoheisel egy olyan pályázatot nyert meg tervével, amely az elpusztított történelmi emlékek megmentésére hívta fel a művészvilágot. Úgy érezte, az Aschrott-kút bármiféle másolatának felállítása valójában azt üzenné, hogy a megtörténtek jóvátehetőek. A negatív kút ezzel szemben felhívja a figyelmet a pusztításra: azzal, hogy a csobogást a téren meghalló járókelő a hang és a víz forrása után kutatva lenéz a földre és elolvassa az ott elhelyezett táblát, maga is az emlékmű részévé válik. Magam 2000 tavaszán Kasselben jártam. Nem tudtam az elsüllyesztett kútról. Sem a háromnapos konferencián, melynek résztvevői között kasseliak is voltak, sem a Kassel nevezetességeit ismertető szórólapokról nem értesültem létéről. De a kút csobogása sem volt elég hangos ahhoz, hogy a téren járva felhívja magára a figyelmemet. Young könyve az alkotásokat s az alkotók szándékait elemzi. Lehet, hogy – legalábbis e második Gegendenkmal – nem váltotta be teljes mértékben az alkotók hozzá fűzött reményeit? Lehet, hogy hiába a Németországra nehezedő külső nyomás, s hiába, hogy sok értelmiségi immár több évtizede igyekszik, hogy életre hívja s fenntartsa a soára való emlékezést?

S egyáltalán, kire, mire akarnak emlékezni Németország polgárai a soá kapcsán, kire, mire emlékeztetnek a németországi soá-emlékművek? Amikor 1952-ben helyreállították a plotzensee-i börtönt, falára a következő szövegű táblát helyezték: „A hitleri diktatúra idején 1933 és 1945 között százakat végeztek ki ezen a helyen igazságtalanul. Azért haltak meg, mert

harcoltak a diktatúra ellen, az emberi jogokért és a politikai szabadságért. A legkülönbözőbb csoportokhoz tartozók és majdnem minden országból származók voltak közöttük. Berlin ehelyütt a Harmadik Birodalom azon több millió áldozatának állít emléket, akiket politikai meggyőződésükért, vallásos hitükért vagy etnikai származásukért megaláztak, megkínóztak, megfosztottak szabadságától és megöltek.”⁶ A tábla alá egy, az ott elpusztítottak hamvait tartalmazó urna került. Majd melléje 1953-ban egy másik tábla, amely a Claus von Stauffenberg vezette Hitler elleni merényletért kivégzetteknek tiszteleg, még nyilvánvalóbbá téve a korábbi tábla üzenetét, hogy az emléktáblák állítói együtt kívánnak emlékezni a hitleri Németország minden áldozatára, nem téve különbséget üldözött és üldözőt, tettes és áldozat között, azok között, akiknek a hitleri Németország összeomlása a felszabadulást hozta, s azok között, akiknek a vesztes háború keltette frusztrációt, szeretteik halálának „értelmetlenné válását”, vagy a veszélyt, hogy vállalniuk kell az elkövetett bűnökért a felelősséget, vagy a szembesülést azzal, hogy tétlenségük okán maguk is felelősek mindazért a szörnyűségért, ami a Birodalom nevében megtörtént. S ezáltal, még ha nem feltétlenül osztjuk is Young álláspontját, hogy Stauffenberg esetében semmi másról nem volt szó, mint hogy felismerte, hogy Németország bizonyosan elveszti a háborút, s ezért nem érdemli meg, hogy hőssé avassák, e gesztusokkal a táblák állítói nem az emlékezni, a figyelmeztetni akarás útján indultak el, hanem – nem törődve azzal, hogy mindez sérti a valódi ártatlan áldozatok érzéseit – a bűn meg nem törtéنتté tevésére irányuló, igencsak érthető, vágyuk szavára hallgattak. Persze a bűnösnek a bűnre bűnként emlékezni valóban nagyon nehéz. Évtizedeknek kellett eltelniük ahhoz, hogy az erre való törekvés is meg tudjon jelenni. Hogy az ellen-emlékművekben – ki tudja, milyen sikerrel – talán már a következő nemzedék vágya a történetekkel való szembesülésre hangot kaphasson.

Az emlékművek tanúbizonysága szerint a mára újraegyesült Németország keleti felének lakóit a szocializmus „megkímélte” a felelősségben való osztózás érzésétől. Az ideológia, amely a fasizmust, s vele a Harmadik Birodalom gyilkos tetteit az osztályharcoként interpretált történelem részeként beszélte el, könnyűszerrel elhatárolódott a hitleri Németországtól. Az áldozatok ebben az interpretációban nem gyilkosok

keze által elkövetett gyilkosságoknak, hanem a fasizmusnak lettek az áldozatai. Senkinek, a tettesnek sem kellett elgondolkodnia azon, hogy vajon személy szerint ő miért felelős: a „kollektív felelősségnélküliség” állapota jött létre. Felelőssé a rendszer vált, s eközben az egyén feloldozást nyert. A Harmadik Birodalom áldozatai ebben a fényben valójában egytől egyig a kommunizmusért áldozták életüket, nem téve szükségessé a külön megemlékezést a származásukért meggyilkolt zsidók s a szocialista meggyőződéséért kivégzett Ernst Thälmann között. Teljesen meg lehetett feledkezni arról, hogy az országban, részben az NDK területén lévő Buchenwaldban zsidók millióit ölték meg. S gond nélkül lehetett a Harmadik Birodalom koncentrációs táborait szovjet lágerekké alakítani. Itt aztán a soára való emlékezésből valóban eltűnt a soá.

Ausztriában ugyan nem jött létre olyan új rezsim, amely ily egyszerűen elintézhetővé tette volna a soát, sokszor, sok helyzetben tapasztalhatjuk, hogy az osztrákoknak az általuk egykor még lelkesen üdvözölt Anschlusst sikerül úgy átértelmezniük, hogy maguk is a náci Németország áldozatainak érezhessék magukat.⁷ Ez jelenik meg a legtöbb emlékműben is. Ausztria nem vette ki a részét abból a feldolgozási folyamatból, amely Németországban, legalábbis annak nyugati felében végbement. Az emlékezési folyamat a náci múlt színhelyeihez kötődött, a náci rezsim jelenlétének szimbolikus helyeihez, pusztán felidézve a történelmi kort, s nem rákérdezve, hanem legfeljebb csak elhatárolódva tőle, legfeljebb csak azt üzenve, hogy mindazért, ami történt, a megszálló náci Németország a felelős. A saját felelősséggel való szembenézés, a „kellemetlen” múlt elfelejtésére való törekvés jelent meg még a nyolcvanas években is: az Alfred Hrdlicka „utcamosó zsidója” körüli viták arról szóltak, hogy szabad-e a bécsi járókelő érzelmeit ilyesmivel felkavarni. (Ők persze gyakran nem hagyják magukat – a végül felállított emlékmű mellett elhaladók gyakran antiszemita megjegyzésekkel reagálnak a látványra.) Jó lenne, ha azt gondolhatnánk, hogy Rachel Whiteread alkotása a bécsi Judenplatzon, mely a kifordított, ugyanakkor bezárt könyvtár képével a kiirtott zsidók után maradt ürre szeretné a figyelmet felhívni, egy új trend megjelenésére utal.

De nem egyszerűbb az emlékezés Lengyelországban sem, ha a soá nem vált is a feledés áldo-

zatává vagy a szocializmus győzelmi himnuszának részévé. Bár a mai Lengyelország területén található talán a legtöbb egykori haláltábor, melyben zsidók – köztük lengyel zsidók – milliói pusztultak el, bár Varsóban volt az egyetlen igazi kísérlet a náci népirtással való szembeszálásra, bár a mai Lengyelország területén olyan tradicionális zsidó közösségek éltek a soá előtt, amilyenek másutt talán sehol, a soára való emlékezés Lengyelországban legfőképpen nem a zsidó áldozatokról szól. Az emlékezéshez kell, aki emlékezzék, s ahol nem maradtak zsidók – így a Norára hivatkozó Young –, nincs, aki emlékezzék a zsidó áldozatokra. Ott, hisz voltak ilyenek is elegenden, éppannyian, mint az elpusztított zsidók, szükségképpen a lengyel voltukért elpusztítottakra emlékeznek. Claude Landmann filmjében⁸ Chelumno lakosai a film készítésének idején fröcsögő gyűlölettel beszélnek a zsidókról. Úgy, mint akiket a legkevésbé sem érintett meg az, hogy zsidók százezrei lették a falujuktól nem messze lévő náci koncentrációs táborban halálukat. Tudjuk, az antiszemitizmushoz nem kellenek zsidók. De biztos az, hogy az emlékezéshez sem? Biztos, hogy szükségszerű az, hogy az emlékezés sem kötheti össze a náci népirtás két legnagyobb „célcsoportját”? A kérdésre nem tudom a választ. A tény az, hogy hosszú ideig nem kötötte össze. Sőt a rendszerváltás után sem, bár elindult egy olyan folyamat, főként a kisszámú életben maradt és emigrált, s most hazalátogató lengyel zsidó kezdeményezésére, amelynek részeként régi zsidó temetőik sírköveiből – sértve ugyan a zsidó sírok bolygatásának tilalmát – gyönyörű emlékművek épülnek. Másfelől a helyreállított, de szükségképpen üres zsinagógák középületekké alakítva, kulturális intézményeknek othont adva talán tudtára adják az ifjabb nemzedékeknek, hogy a soának a lengyelek mellett zsidó áldozatai is voltak. Hogy ők azok, akik Lengyelországban valóban eltöröltettek a föld színéről. De persze csak akkor, ha e fiatalok egyáltalán tudják, felteszik maguknak a kérdést, hogy hogy lehet az, hogy a mozi a zsinagógában van.

A londoni Imperial War Museum 2000-ben megnyitott holokausztkiállítását Edmund Burke sorai zárják: „Ahhoz, hogy a Gonosz győzedelmeskedjék, pusztán annyi kell, hogy a jó emberek ne tegyenek semmit.” E sorok a tétlenség bűnére hívják fel a látogató figyelmét. De szép is lenne, ha az ezzel való szembenézés

nem ritka kuriózum, hanem általános tendencia lenne. Ha a soá emlékművei nem Denkmalok, hanem mind Mahnmalok, emlékmű helyett figyelmeztető művek lennének. Ha ezzé, s nem pusztán zsidó belüggé válna a nálunk is sok évtized után végre tervbe vett Páva utcai holokausztmúzeum.

JEGYZETEK

¹ James E. Young: *Writing and Rewriting the Holocaust – Narrative and the Consequences of Interpretation*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1988, 173. o.

² A németben a nyelvi nehézség leküzdésére új szó van születésben: „Mahnmal” – figyelmeztetőmű. Vö. Kovács Éva: *Mahnmal*, in: Magyar Narancs, 1997

³ James E. Young: *The Texture of Memory – Holocaust Memorials and Meanings*, Yale University Press, New Haven and London, 1993

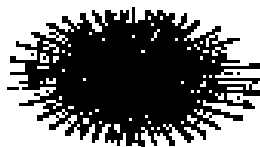
⁴ Steven Spielberg 1993-ban készült és Magyarországon is bemutatott filmje, a *Schindler listája* is ilyen volt: elhiszem, hogy sok amerikai kamaszt, felnőttet, talán sok magyar nézőt is olyan felismerésekre vezetett a film, amelyeknek korábban nem volt birtokában. Mégis zavaró, már-már sértő volt felületessége, a sok hollywoodi geg, a záró képsorok happy endje.

⁵ A kérdések a bostoni emlékműpályázatra beadott tervek közül megvalósítandó alkotás kiválasztása során a látogatók által kitöltött kérdőívből származnak, idézi James E. Young: *The Texture of Memory – Holocaust Memorials and Meanings*, Yale University Press, New Haven and London, 1993, 328. o.

⁶ A plotzensee-i emléktábla szövegét idézi James E. Young: *The Texture of Memory – Holocaust Memorials and Meanings*, Yale University Press, New Haven and London, 1993, 50–51.o.

⁷ Kovács Évával és Zombory Mátéval egy, a mauthauseni koncentrációs táborról készülő archívummal kapcsolatban Bécsben járva éltük meg azt, hogy a soá után született történészek – akik a náci gépezet szóhasználatát mindenféle kritika nélkül átvéve dolgoznak azon, hogy a soá feledésbe ne merülhessen – úgy beszélnek az Anschlussról, mint Ausztriának a birodalmi Németország általi erőszakos elfoglalásáról.

⁸ Claude Landzmann: *Sboab*, 1985

Goldstein Imre *bejáratok balekja*

*én mindig belépek
és ők mindig ott vannak
várnak
tudják hogy jövök
én a bejáratok balekja
az egyetlen aki nem
bagyja őket cserben
akire mindig számíthatnak
én vagyok dícső tetteik alanya
kínjaim az ő sebeik balzsama
szorongásom kedvtelésük
velem az időt is meg lehet csinálni
múltból jövőből jelent varázsolni
ők soha nem mondják
mit akarnak és
én soha nem kérdezek semmit
én csak mindig belépek*